

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ. ЗВ'ЯЗОК СОЦІОЛІНГВІСТИКИ З ІНШИМИ НАУКАМИ

УДК 81'27

ПРОБЛЕМА ФОРМ МІКСАЦІЇ МОВ У СОЦІОЛІНГВІСТИЦІ

Олена Селіванова

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
б-р Т. Шевченка, 81, Черкаси, 18031, Україна
oselivanova@ukr.net*

Стаття присвячена обґрунтуванню статусу змішаних мов як форм міксації мов. Ознаки змішаних мов розглянуто в порівнянні з формами існування мови. Схарактеризовано типи змішаних мов і їхні диференційні параметри. Авторка враховує погляди лінгвістів на суржик, пояснює чинники його стійкості.

Ключові слова: форма міксації мов, форма існування мови, піджин, креол, змішана мова, суржик.

Актуальною проблемою сучасної соціолінгвістики є з'ясування статусу та параметрів форм міксації мов як засобів обміну інформацією, створених шляхом змішування двох або більше мов. Такі форми міксації можуть ставати повноцінними мовами або деструктивними мовними утвореннями щодо мов, на основі яких вони сформовані. Мета нашої статті – обґрунтувати специфічні риси, умови, причини і соціолінгвістичну базу виникнення форм міксації мов, визначити їхню типологію. Відповідно, потрібно розв'язати такі завдання: 1) з'ясувати значення термінів «форма існування мови», «форма міксації мов», «контактні мови»; 2) виокремити ознаки форм міксації мов; 3) описати особливості піджину, креолу, змішаної мови, суржику. Новизна нашого дослідження полягає у впровадженні терміна «форма міксації мов», у з'ясуванні соціолінгвістичної бази його формування й аналізі ознак і типів таких мов.

Проблема змішаних мов у соціолінгвістичних студіях виникла, насамперед, у зв'язку з проблемою форм існування мови як зрозумілих усім носіям мови різновидів її функціонування, що передбачають системну організацію й комунікативно-прагматичну орієнтацію, які відповідають потребам певної сфери спілкування чи застосування. Ще 1987 р. В. Бондалетов зазначав, що немає однозначного позначення форми існування мови (уживаними були терміни «мовне утворення», «компонент соціально-комунікативної системи», «мовна єдність», «ідіом», «лінгвема»), не розроблено єдиних принципів виокремлення форм мови, слабо висвітлено проблеми типології окремих різновидів форм тощо [1]. Головними формами існування мови, які практично не викликають заперечень у жодного із сучасних соціолінгвістів, є літературна мова (стандарт), народно-розмовна мова, койне, територіальні діалекти. До складу форм існування мови деякі дослідники необґрунтовано залучали піджини та креольські мови. Скажімо, В. Аврорин указував на їхню близькість до койне за соціальним призначенням [2: 53]. Учений розглядав механізм формування піджинів і креолів як штучну гібридизацію й механічне спрощення. В. Бондалетов наголошував

на соціальній функції цих примітивних засобів спілкування, зокрема об'єднувальної, яку звикло виконують мови міжнаціонального спілкування [1: 45]. Однак ані піджини, ані креол не є різновидами якоїсь окремої мови, тому не можуть кваліфікуватися як форми її існування. З огляду на це виникає нагальна потреба розмежувати форми існування окремої мови і гібридів двох або більше мов. Із цією метою ми вводимо термін «форма міксації мов» і надаємо такий статус піджини, креолу, креолізованій мові, змішаній мові, суржикові та трасянці [3].

Дослідники мов Півночі, Сибіру та Далекого Сходу натомість пропонують поняття контактних мов, до яких відносять піджини та креольські мови (див. «Контактологический энциклопедический словарь-справочник», опублікований у Росії 1994 р.). Ці мови міжетнічного спілкування розглядають в окремій галузі соціолінгвістики, названій контактологією, або креолістикою, підгрунтя якої заклад ще в ХІХ ст. німецький лінгвіст Г. Шухардт. Проте, окрім піджинів і креолів, існують інші форми міксації мов, відмінні за причинами, умовами свого формування і структурно-функціональною специфікою, наприклад, т. зв. змішана мова – мовне утворення в умовах двомовності. У 1994 р. соціолінгвіст П. Баккер у своїй дисертації ввів цей термін (*mixed language*) на позначення мови, що виникла в умовах поширеного білінгвізму. Дослідник схарактеризував як таку мову мічіф, що є результатом змішування французької мови з мовою аборигенів Канади крі. Мічіф поширена у штатах Манітоба, Саскачеван і має 500–1000 носіїв. Структура мови мічіф унікальна: лексика в ній французька, а граматику належить мові крі. Головна відмінність змішаної мови від піджини полягає в тому, що перша виникає в умовах повної двомовності, коли представники групи добре володіють обома мовами і здатні створити повноцінну мову з фіксованими правилами [4]. До того ж існують й інші форми змішування мов, приміром, суржик і трасянка, умови і причини формування та способи функціонування яких відрізняються від піджинів, креолів і змішаних мов. Тому термін «контактні мови», на наш погляд, не відповідає сутності всіх інтегрованих нами форм міксації мов і може мати небажану омонімію, зважаючи на поняття мовних контактів.

Інтегральними рисами окресленого кола форм міксації мов можна вважати, по-перше, поєднання в них різних рівневих рис не менше, ніж двох мов; по-друге, наявність певної екстралінгвальної мотивації змішування; по-третє, відповідне функціональне призначення мовного утворення. Цікаво, що шлях дальшої трансформації форми міксації мов загалом можна визначити на підставі втрати первинної мотивації змішування через успадкування вже готового результату мовного змішування та дальшого перерозподілу його функціонального навантаження. Кожна форма міксації мов має власну специфіку, визначену її диференційними параметрами, що впливають з інтегральних рис.

Піджин є формою міксації мов, не рідною для користувачів й утвореною на різномовній території з метою виконання обмежених функцій інформаційного обміну в бізнесі, торгівлі тощо. Термін утворено від викривленого англ. *business* – діло, справа. Н. Мечковська вказує на три риси, що відрізняють піджини від звичайного мовного змішування: 1) інтенсивність, швидкість процесу («мовний мінімум», що дає змогу різномовним людям розуміти один одного, формується упродовж кількох років або навіть місяців); 2) рівневий розподіл: у піджину туземні фонетика, граматику, словотвір, але 95% лексики європейської; 3) редукція (спрощення) граматичної структури та словника [5: 178].

Традиційно вважають, що термін виник на позначення спрощеного різновиду мови, який утворився шляхом змішування англійської й китайської мов у багато мовних портах Південного Китаю в 1807 р., хоч Д. Кристал наводить шість етимологій слова з китайської, івриту, яванської, англійської, португальської [6: 335]. Найдавнішим типом піджину була мова, що використовувалася принаймні від XII ст. у контактах європейців з арабами, а пізніше з турками – створений на південно-романській лексичній базі середземноморський сабір. Із неєвропейських піджинів найстарішим є чинукський жаргон, поширений у низовині річки Колумбія, пізніше він використовувався від Каліфорнії до Аляски. В. Дячков розглядає кілька умов створення піджину: 1) нерівноправність контактуючих мов; 2) спорадичність контактів й обмеженість сфери спілкування усним мовленням; 3) відсутність соціальної потреби у місцевих жителів вивчити правильну європейську мову; 4) відсутність контактної мови-посередника; 5) обмежені можливості розуміння між носіями європейської мови й аборигенами [7: 123].

Першою стадією формування піджинів дослідники вважають ранні, або нестабільні піджини, що виникають як компроміс між погано засвоєною другою мовою білінгвів-початківців і «регістром для іноземців», створеним тими, для кого мова є рідною. Вибір мови, на основі якої формується ранній піджин, зумовлений суто прагматичними чинниками, зокрема більшою ефективністю у процесі спілкування. Така мова в креолістиці названа лексифікатором, тобто мовою, лексика якої стає базою для піджину [8: 117]. Перетворення раннього піджину на стабільний піджин залежить від регулярності мовних контактів та його поширення.

Дослідники диференціюють піджини на такі, що виникли на підставі однієї мови або споріднених мов певного регіону, і такі, що утворилися на основі неспоріднених мов (наприклад, мов місцевого населення та європейських мов, скажімо, піджин північних поморів *ruska-norsk*, що склався на підставі суміші російських, норвезьких, німецьких та англійських слів, або китайське наріччя російської мови). Піджини не є результатом природного розвитку мови, а лише наслідком вторинного перетворення мов завдяки етномовним контактам. Розрізняють піджини й піджинізовані мови (останні не набувають статусу окремої мови й не відриваються від мови-джерела).

Субстрат піджину передбачає міжрівневу диференціацію змішування: фонетика та граматики запозичені з однієї мови, викривлена лексика належить іншій. Формування піджину вимагає спрощення складних граматичних систем мов (дієслівного формотворення, відміни й дієвідміни), розвитку аналітичного способу передачі граматичних значень, руйнування тонової системи, зникнення деяких категорій звуків. Піджини зазвичай виникають у місцях перебування кількох етнічних груп через міграцію, урбанізацію, торгівлю тощо (у портових містах, на плантаціях із сезонними робітниками, на острівних територіях), тому вони найбільш поширені в Південно-Східній Азії, Океанії, Африці, Карибському басейні. Європейськими мовами для формування піджинів переважно є англійська, французька, іспанська, португальська. Піджин може ставати навіть офіційною мовою (наприклад, у Папуа – Новій Гвінеї такими є ток-пісин, який має англійську мовну базу з елементами німецької, португальської та австронезійських мов, 3–4 млн носіїв й обслуговує носіїв понад 700 мов у країні; хірі-моту, що виник на основі робочої мови плантацій, первісно морського піджину бічламар; а також кріо в Сьера-Леоне).

Піджин може стати основою творення креольської мови, яка є засобом спілкування представників певного етносу й формується в результаті етнічного процесу інтеграції (міксації). Піджин перетворюється на повноцінну, хоч і вторинну, субстратну мову. Термін походить від португальського *crioulo* – африканський невольник, народжений в Америці. Креолізація піджинів здебільшого відбувалася у змішаних родинах, на плантаціях, серед невольників-утікачів. Деякі дослідники вважають, що креолізація могла здійснюватися ще на стадії раннього піджину. Вони вбачають соціолінгвістичну відмінність між піджином і креолом у складі їх носіїв: піджин є соціальним, а креол – етнічним субстратом. Піджин не є рідною мовою етносу, а креольська мова обслуговує новий етнос, утворений внаслідок інтеграції, етнотрансформаційної консолідації чи міксації [9: 47].

Креольська мова має власну лексику, граматику й розвивається відповідно до власних законів. Граматичний рівень більшості цих мов характеризується відсутністю словозміни: граматичні відношення передаються за допомогою фіксованого порядку слів, службових слів, пауз. Більшість слів одноморфемні та сформовані на основі мови-джерела. Дослідники називають такі риси креольських мов, як однотипність дієслівної системи, широке використання редуплікації для вираження множини чи інтенсивності, вживання іменника зі значенням «річ» як питального займенника *що*, спрощення фонетики мови-джерела, наявність омонімії [1: 61]. Креольські мови використовує понад 10 млн людей у світі. На сьогодні зафіксовано більше ніж 60 креолів. Креоли стають рідними найчастіше вже для другого покоління людей, що застосовували піджин.

На підставі генеративної концепції нативізму Дж. Бікертон висунув гіпотезу біопроеграми (*bioprogram hypothesis*), що пояснює формування креольських мов, згідно з якою саме діти створювали таку мову, трансформуючи штучні піджини у природні мови завдяки універсальній уродженій мовній здатності, чим пояснюється простота та схожість усіх креолів. Головними креольськими мовами світу є мови островів Тихого, Індійського океанів, сформовані на базі англомовних, франкомовних, іспаномовних і португаломовних піджинів. У поодиноких випадках креол створюється шляхом міксації уже сформованих раніше креолів (приміром, англокреольська мова в Гамбії, Екваторіальній Гвінеї).

Креольська мова може руйнуватися, а на її основі формується стандартна «посткреольська» мова. Таке явище в креолістиці названо «декреолізація». Посткреольська мова створюється за умов конкурування в побутовому спілкуванні креольської мови з мовою-лексифікатором, якою звичайно була європейська мова, внаслідок чого виникає так званий посткреольський континуум. Модель такого континууму розробив У. Стюарт, який розмежував базилект як найбільш віддалену від мови-лексифікатора креольську мову, мезолект – креол проміжного типу, й акролект – креольську мову, найбільш близьку до лексифікатора [10: 134–140].

У креолістиці розмежовують креоли та креолізовані мови. Останні частково схожі за структурними ознаками із креольською, але сформовані в результаті взаємодії між мовою-джерелом й іншою (місцевою) мовою без піджинізації. До таких мов відносять деякі мови Африки (санго, китуба та тощо) та Нової Гвінеї (хірі-моту). Креолізовані мови інколи одержують навіть статус національної (санго в ЦАР).

За причинами виникнення до креолів найбільш наближена уведена П. Баккером змішана мова. Класичною змішаною мовою є мідновська мова – мова алеутів

острова Мідний в Росії – нащадків шлюбів російських промисловців й алеуток ще за часів Російської імперії. Мідновська мова стала мовним маркером нової етнічної групи, яка мала вищий соціальний статус порівняно з алеутами. До змішаних мов деякі дослідники відносять суржик і трасянку, однак усі змішані мови виникали за наявності контактів неспоріднених мов. Суржик є засобом спілкування певної частини населення України, це результат штучного й неприродного поєднання елементів російської та української мов, що порушує норми української літературної мови; трасянка є таким самим явищем у білоруській мові.

За даними Київського міжнародного Інституту соціології, суржиком спілкується від 11 до 18% населення України (у Західній Україні – 2,5%, в областях Лівобережної України – 21%, у південних областях – 12,4%). Цей термін є метафоричним перенесенням первинного значення суржику як суміші зерен пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса. Суржик переважно має пейоративне забарвлення як негативне явище мовного функціонування, крайній вияв інтерференції. Б. Антоненко-Давидович саме так і описував це явище: «Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за вимогами другої, бере якийсь притаманий саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик» [11: 12].

Деякі лінгвісти вважають суржик територіальним діалектом з огляду на наявність зон мовної дифузії. Однак поза зонами такої дифузії, зважаючи на природу пристосування до рідного діалекту слів престижної в місті або в засобах масової інформації мови, суржик не може набувати статусу діалекту. В. Труб розглядає його як форму підлеглої мови, яка є результатом малоусвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування першої домінантної мови [12: 52]. Загалом дослідник кваліфікує суржик як форму просторіччя. Безперечно, мотивація виникнення суржику є саме такою, однак питання постає щодо наявності в нього параметрів окремої форми мови. На нашу думку, суржик є формою міксації двох споріднених мов, подібним до одного з різновидів піджину і результатом окресленого вище ціннісного конфлікту. Однак, як відомо, піджин є, насамперед, соціальним субстратом, мовою спілкування певної соціальної групи, суржик же характеризує мовлення жителів села, що переїхали до міста в першому поколінні. Якщо зважати на те, що ці люди є певною соціальною стратою, то суржик є типом піджину на етапі створення, хоч і не набуває статусу засобу міжетнічного спілкування. Спрощення, властиве граматиці піджину, не характерне для суржику, оскільки піджини утворюються на основі місцевої та здебільшого аналітичної мови (приміром, англійської). Суржик не може позбутися синтетизму граматики російської та української мов.

О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова» кваліфікує суржик як форму просторіччя [13: 499] співвідносно з думкою автора статті «Суржик» К. Ленець [14: 616]. Направду, суржик відповідає всім ознакам просторіччя, крім однієї – він не є лексичною підсистемою української мови, а результатом змішування двох мов. Виникнення суржику, порівняно із просторіччям, має інше соціальне та психологічне підґрунтя і зовсім іншу мотивацію формування в мовленні індивіда. Суржик іноді ототожнюють з напівмовністю (англ. *semilingualism*) – явищем засвоєння першої та другої мови в обмеженому обсязі. При цьому лексичний склад двох мов обмежений, а їхні граматичні системи спрощені. Естонський діяч куль-

тури М. Хінт причиною напівмовності вважав, насамперед, погано організоване раннє навчання другої, нерідної мови. Р. Фрумкіна вбачає одну з причин напівмовності в зануреності до «напівкультури», що виникає тоді, коли відповідна культурно-побутова традиція переривається, відбувається злам культури для особистості, унаслідок чого неминучим є ціннісний конфлікт. Дослідниця зауважує: «Будь-який мігрант є напівкультурним – і той, що потрапляє через обставини до урбаністичного світу, і той, хто за власним вибором змінює світ давніх традицій і цінностей на високоцивілізоване, але зовсім не висококультурне оточення» [15: 166].

Деякі сучасні дослідники пов'язують суржик із проблемою деструкції особистості, духовною деградацією, зведенням мислення до примітиву [16: 6–7]. Американська соціолінгвістка Л. Біланюк цілком слушно наголошує на тому, що «для деяких українців суржик – рідна мова, мова їхніх батьків, прищеплена в дитинстві, носіями якої є переважно урбанізовані мешканці села» [17: 113]. Отож формування суржиків з наведених вище мотивів є ознакою першого покоління; наступне ж покоління лише наслідує мову батьків без якоїсь соціальної мотивації. На цьому етапі суржик не можна кваліфікувати як різновид піджини. Можливо, він є особливою піджинізованою мовою, яка не має статусу мови й не відривається від мови-джерела.

Чинниками стійкості суржиків є: 1) здатність до наслідування, що виявляється в перемиканні мовних кодів (приспосованні мови села до мови міста) з метою підвищити статус власного «обличчя»; 2) адаптивні властивості людини (приїхавши до міста, людина прагне якнайшвидше соціально адаптуватися, що позначається й на мовленні); 3) устрій, культура мовлення сім'ї, яка передається від батьків до дітей; 4) мовна ситуація в країні й мовна політика держави тощо. Суржик може ставати деструктивним чинником для національної мови, тому боротьба з ним – необхідна умова збереження рідної мови й підвищення загальної культури мовлення. На жаль, одним зі способів поширення суржиків є засоби масової інформації, а також література й мистецтво, де його можуть застосовувати як засіб створення комічного ефекту, іронії, стилізації мовлення персонажів. Викоринення наслідування поганих зразків мовлення – складова освітніх і виховних програм. Утім це не скасовує потреби вивчати суржик як феномен, оскільки встановлення його механізму, мотивації і виявів пришвидшить його усунення з мовленнєвої практики етносу.

Результати нашого дослідження полягають в обґрунтуванні нового соціолінгвістичного явища – форм міксації мов, на відміну від наявного в соціолінгвістичній літературі явища – форм існування мови. Проаналізовано риси, соціолінгвістичну базу формування і встановлення типології форм міксації мов.

Перспективним для досліджень сучасної соціолінгвістичної ситуації в Україні є вияв й опис інших типів форм міксації мов, як-от: українсько-польського, українсько-словацького, українсько-білоруського й інших мовних субстратів, які характеризуються власною специфікою формування й функціонування і засмічують національну мову українців.

1. *Бондалетов В. Д.* Социальная лингвистика / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1987. – С. 44–45.
2. *Аврорин В. А.* Проблемы изучения функциональной стороны языка : (к вопросу о предмете социолингвистики) / В. А. Аврорин. – Л. : Наука, 1975. – 53 с.

3. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
4. Wikipedia: The Free Encyclopedia [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://en.wikipedia.org>.
5. Мечковская Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков / Н. Б. Мечковская. – М. : Флинта-Наука, 2006. – 178 с.
6. Crystal D. The Cambridge encyclopedia of language / D. Crystal. – Cambridge : CUP, 1989. – 335 p.
7. Дьячков В. М. Специфика процессов пиджинизации и креолизации языков / В. М. Дьячков // Вопросы языкознания. – 1988. – № 5. – 123 с.
8. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолінгвістика / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : Российский гуманитарный университет, 2001. – С. 117.
9. Виноградов В. А., Коваль А. Н., Порхомовский В. Я. Социолінгвістическая типология: Западная Африка / В. А. Виноградов, А. Н. Коваль, В. Я. Порхомовский. – М. : Наука, 1984. – С. 47.
10. Stewart W. A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism / W. Stewart // Reading in the Sociology of Language / ed. by J. Fishman. – Paris : The Hague, 1968. – P. 134–140.
11. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. – К., 1991. – С. 12.
12. Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності / В. М. Труб // Мовознавство. – 2000. – № 1. – 52 с.
13. Тараненко О. О. Просторіччя / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 499 с.
14. Ленець К. Суржик / К. Ленець // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 616 с.
15. Фрумкіна Р. М. Психолінгвістика / Р. М. Фрумкіна. – М. : Изд. центр «Академия», 2006. – 166 с.
16. Антисуржик / за ред. О. Сербенської. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1974. – С. 6–7.
17. Bilaniuk L. Purity and power: The geography of language in Ukraine / L. Bilaniuk // Michigan Discussions in Anthropology. – 1998. – Vol. 13. – P. 113.
18. Вахтин Н. Б., Головка Е. В. Социолінгвістика и социология языка / Н. Б. Вахтин, Е. В. Головка. – СПб. : Изд. центр «Гуманитарная академия», 2004. – 336 с.

PROBLEM OF LANGUAGE MIXING FORMS IN SOCIOLINGUISTICS

Olena Selivanova

*Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy
81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine
oselivanova@ukr.net*

The article gives reasons for the status of mixed languages in linguistics. Key features of mixed languages in contrast to forms of language existence are discussed. Major types of mixed languages and their distinguishing parameters are characterized. The author takes into account linguists' views on surzhyk and explains the factors of its stable nature.

Key words: forms of languages mixing, forms of language existence, pidgin, creole, mixed language, surzhyk.

ПРОБЛЕМА ФОРМ МИКСАЦИИ ЯЗЫКОВ В СОЦИОЛИНГВИСТИКЕ**Елена Селиванова**

*Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого
б-р Т. Шевченко, 81, Черкассы, 18031, Украина
oselivanova@ukr.net*

Статья посвящена обоснованию статуса смешанных языков как форм миксации языков. Признаки смешанных языков рассмотрены в сравнении с формами существования языка. Охарактеризованы типы смешанных языков и их дифференциальные параметры. Автор учитывает взгляды лингвистов на суржик, объясняет факторы его стойкости.

Ключевые слова: форма миксации языков, форма существования языка, пиджин, креол, смешанный язык, суржик.

Стаття надійшла до редколегії 21.06.2010

Прийнята до друку 17.09.2010